

Тереза Левчук, Вікторія Соколова

Екологічні компетентності в курсі «Історія зарубіжної літератури»: методологічні пропозиції

У статті простежено розвиток екологічної тематики зарубіжної літератури з урахуванням змістового наповнення відповідних дисциплін у ЗВО та ЗЗСО. Актуалізовано поняття екокрітика та еколітература, зокрема такі різновиди останньої як: прозова література про навколишнє середовище, екопоезія, документальна література про природу, а також натурфілософська та екософська література. Запропоновано новаторський підхід у розробленні типології екотекстів з урахуванням концепції американського еколога Б. Коммонера: *Усе пов'язане з усім; Усе мусить кудись діватися; Природа знає краще; Нічого не дається даремно*. З'ясовано, що кожен закон можна підтвердити певними тенденціями літературного процесу й загальнокультурного розвитку та проілюструвати відповідними творами світового письменства. Підтвердження усім чотирьом законам виявлено в поемі Лукреція «Про природу речей».

Для розуміння взаємостосунків людини й природи у проєкції на літературу співвідносимо концепції світобудови з реалістичним і романтичним типами мистецького світосприйняття. Раціональному типові мислення характерне поширення механічних законів на світ живої природи, інтуїтивному навпаки – впровадження законів життя в неживу природу, і в наслідку її одухотворення.

Ілюстрацією концепції Б. Коммонера стали твори зарубіжної літератури, зокрема включених у шкільну програму авторів: Й. В. Гете, А. Сент-Екзюпері, В. Вітмен, Г. Мелвілл, Р. Кіплінг, О. Гакслі, Е. М. Гемінгвей, Р. Бредбері, Мо Янь та ін. У статті вирізняє тенденції розвитку пейзажної лірики та анімалістичної теми в світовій літературі.

Визначено етапи формування екологічних компетентностей: емоційно-мотиваційний; інформаційно-пізнавальний; оперативно-діяльнісний; особистісно-орієнтовний; практико-спрямований. Застосування законів екології Б. Коммонера у вивченні зарубіжної літератури відкриває нові методологічні шляхи літературознавчих і педагогічних досліджень, зокрема інтегративних підходів у викладанні навчальних дисциплін. Запропонований підхід доцільний при формуванні екологічних компетентностей слухачів курсу «Історія зарубіжної літератури» з перспективою подальшого використання в шкільній практиці.

Ключові слова: екологія, зарубіжна література, компетентності, природне середовище, пейзажна лірика, анімалістика, Б. Коммонер

Серед передбачених чинними державними стандартами та програмами середньої школи компетентностей усе вагомішою стає екологічна. Формування особистості, здатної «до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою» запроєктовано Законом України про освіту [2]. «Екологічна грамотність і здорове життя» – одна з ключових компетентностей Концепції Нової української школи (2016), яка прогнозує «уміння розумно та раціонально користуватися природними ресурсами в рамках сталого розвитку, усвідомлення ролі навколишнього середовища для життя і здоров'я людини, здатність і бажання дотримуватися здорового способу життя [4, с. 11]. Ця компетентність увійшла до шкільних програм, зокрема із зарубіжної літератури, актуалізуючи її пізнавально-ціннісну функцію – осягнення людини й світу за допомогою художньої літератури, формування ціннісних орієнтирів особистості в період її становлення (програма для 10–11 класів профільного рівня) [5]. Вивчення зарубіжної літератури в основній школі (5–9 класи) містить наскрізну лінію «Екологічна безпека та сталий розвиток» (НЛ–1), загальна мета якої – формування в учнів соціальної активності, відповідальності та екологічної свідомості задля збереження й захисту довкілля [5]. Зазначені аспекти необхідно враховувати у викладанні курсу «Історія зарубіжної літератури» в закладах вищої освіти.

Мета розвідки – простеживши екологічну тематику творів зарубіжної літератури, включених у шкільну програму, співвідносно з відповідним курсом вищої філолого-педагогічної освіти, сформувані методологічні пропозиції їх вивчення. Головні завдання: запропонувати новий підхід до вироблення екологічних компетентностей; визначити етапи формування екологічної свідомості.

Попри те, що екологія як наукова галузь постала в другій половині ХХ ст., література здавна фіксує екологічні проблеми та попереджає людство про небезпеки та фатальні наслідки порушення природної рівноваги. Екологічна проблематика творів світової літератури неухильно розширюється синхронно з постанням проблем у суспільстві, пов'язаних із виробничо-споживацькою діяльністю людини. Коли у текстах ХVІІІ ст. природа здебільшого поставала пейзажем, то у ХХІ вже маємо твори, що відображають екологічні катастрофи. Такі процеси визначають методологічну ситуацію – запроваджений у 1970-х рр. термін *екокритика* вже наприкінці ХХ ст. утвердився на позначення одного з провідних напрямів літературознавчих досліджень.

Загальні засади екокритики визначено вивченням стосунків між літературою й навколишнім середовищем. Класичними вже стали матеріали засідання асоціації західної літератури (1994), учасники якого чи не вперше запропонували різнобічні дефініції екокритичної теорії та практики. У контексті нашої студії важлива репліка К. Кокіноса, який наголосив на інтеграційному характері «зелених студій»: «Екокритика – це розширення критичних і педагогічних кордонів літературознавства, куди включені тексти, які стосуються не-людського світу та нашого ставлення до нього. <...> Екокритика – це принципово етична критика та педагогіка, що досліджує та віднаходить зв'язки між індивідом, суспільством, природою і текстом» [7]. У сучасному освітньому просторі активно розвивається міждисциплінарний екоцентризм (наприклад, 2012 р. в університеті Айдахо стартувала літературно-екологічна програма, яка знайшла відгук у світі).

Екокритика у вітчизняному літературознавстві представлена працями І. Сухенко («Екокритичні орієнтири на сучасному етапі літературознавчих досліджень: проблема визначення», 2011), М. Ткачука («Людина і природа в українській літературі крізь призму екокритики», 2011), Л. Горболіс («Екокритичні виміри української літератури: доцільність і прийнятність застосування (на прикладі “Лісової пісні” Лесі Українки)», 2011), А. Олешко («Екокритицизм як напрямок літературних досліджень», 2016), Л. Статкевич («Теоретико-методологічні форманти сучасної екокритики», 2017) та ін. Екологічні аспекти літератури для юнацтва досліджує Ю. Куманська («Твори Олени Пчілки для дітей: екологія душі і природи», 2019). Свідченням цілеспрямованої зацікавленості українських дослідників екологічною проблематикою є відповідні наукові заходи та тематичні збірники, наприклад Міжнародна конференція «Художні феномени в історії світової літератури: перехід мови в письменництво («Екоцентризм: культура і природа»)» та видані матеріали (Харків, 2017).

Сучасне літературознавство послуговується кількома поняттями на позначення творів, у яких відображено природу та людину в стосунках із нею. Насамперед це англomовні поняття: *environmental literature*, *ecological literature*, *nature writing*, *place-based literature*, *nature-oriented literature*, *green writing*, *landscape writing*. Зауважимо, що наведені вирази передусім фіксують таку якість писемних текстів про природу, як документальність.

Враховуючи різні рівні образності та вимислу, сучасний американський дослідник С. Словик виокремлює три категорії еколітератури або літератури про довкілля та взаємодію людини з природою: *ecofiction* (художня прозова література про навколишнє середовище), *ecopoetry* (екопоезія), *non-fiction nature writing* (документальна література про природу) [8]. Доповнити цей ряд вповні можна натурфілософською (інтерес до загальних законів природи) та екософською (етичний бік взаємостосунків людини зі світом природи) літературою. Скажімо, чинна програма із зарубіжної літератури пропонує для шкільного вивчення повість-казку А. де Сент-Екзюпері «Маленький принц»* (1942, опубліковано 1943), яку беззастережно можна визначити як екософський твір. Думка про відповідальність людини за стан світу загалом звучить у творчості французького письменника, а серед постулатів алегоричної повісті – вчитися «бачити серцем», бути відповідальним за «всіх, кого приручив» – вирізняється заклик берегти дім: «Прибрався сам уранці – ретельно прибери і свою планету». В оригінальній й водночас доступній образній формі А. де Сент-Екзюпері актуалізує етимологічний зміст терміну *еко-логія*, перший складник якого перекладається як ‘оселя, середовище, місце перебування’.

Курс викладання зарубіжної літератури у ЗВО та ЗЗСО дає широкі можливості для розвитку екологічної освіти на кожному рівні відповідно. У напрямі формування екологічної свідомості важливий добір методологічних принципів навчання та виховання молоді. Питанням формування екологічних компетентностей в освітньому процесі присвячено роботи О. Колонькової, В. Маршицької, О. Пруцакової, Н. Пустовіт, Л. Руденко, Л. Титаренко, С. Шмалей та ін. Розвідки в такому руслі стосуються насамперед природничих навчальних дисциплін. Хоча маємо й літературознавчі «зелені студії», про що йшлося вище.

Пропонуємо новаторський підхід у розробленні типології екотекстів з урахуванням концепції американського еколога Б. Коммонера [6]. Він сформулював чотири закони екології, які афористично звучать так: *Everything Is Connected to Everything Else* (Усе пов’язане з усім); *Everything Must Go Somewhere* (Усе мусить кудись діватися);

* Твори для обов’язкового шкільного вивчення позначаємо однією зірочкою*; для додаткового – двома**.

Nature Knows Best (Природа знає краще); *There Is No Such Thing as a Free Lunch* (Немає такого поняття, як безкоштовний обід, або Нічого не дається даремно).

Вивчення історії зарубіжної літератури починається з античності, що стала не тільки основою європейської літератури, але й започаткувала чимало філософських концепцій, в яких на чільному місці – принципи світобудови, визначення місця та призначення людини у світі. Виділяють й античний етап формування екологічних знань, зокрема у спадщині таких філософів, як Геракліт, Гіппократ, Арістотель, Теофраст, Пліній. Красне письменство давнього періоду теж містить мотиви взаємостосунків людини й природи. Відтак, вивчення античної літератури у закладах середньої та вищої освіти закладає основу для формування екологічних компетентностей.

Первинні уявлення про взаємодію людини та природи були сформульовані ще в міфології, сюжети й мотиви якої пронизали всю світову літературу. Давньогрецька міфологія – універсальна світоглядна система, яка трансформувалася відповідно до все глибшого пізнання людиною світу. На різних етапах формування міфологічних уявлень (фетишизм, анімізм, антропоморфізм) провідною залишалася ідея єдності людини з природою, яка впродовж еволюції видозмінювалася й набувала різних форм вираження. У результаті трансформаційних змін запанувала думка про гармонію, що перемагає стихійність. Якщо первісна людина відчувала страх перед природою (тератологічні демони), то в процесі освоєння навколишнього середовища природа в її уяві постала живою та одухотвореною, гармонізувалася та естетизувалася.

Концепція єдності людини та довкілля пройшла певні стадії: від тотемізму (тварина – предок роду) через уявлення про існування фітоморфних, зооморфних, міксантропічних (зооантропоморфних) істот (таких, що поєднують частини тіла різних тварин, птахів, морських істот і людей – сирени, сфінкс, химера, кентаври тощо) до антропоморфізму й антропоцентризму. Думка про панування людини над природою реалізувалася, з одного боку, в культах Деметри та Діоніса (Діоніс персоніфікує ще й стихійні сили природи), з другого – в героїчній міфології, де знайшли втілення дві теми: боротьба з чудовиськами та встановлення космосу (впорядкованості).

Першою літературною спробою осмислення всього суцього, пояснення навколишнього світу, дії тих сил, з якими зіштовхується

людина, була поема Гесіода «Теогонія». Якщо у Гомера природа оспівується й ідеалізується, то Гесіод відображає конфліктні стосунки людини й природи.

Дозвільне життя на лоні природи, у єдності з довкіллям є ознакою буколічної теми у літературі. Вона виявляється в ідиліях Теокрита, у романі Лонга «Дафніс і Хлоя», у творчості римських поетів Вергілія та Горація. У збірці «Буколіки» Вергілій висловлює переконання, що праця на лоні прекрасної незайманої природи, здатність цілковито розчинитися у довкіллі дозволяють людині виховувати в собі високі внутрішні позитивні якості, морально самовдосконалюватися. У «Георгіках» поет щиро милується природою, особливо приходом весни, що несе пробудження до життя. Описи краєвидів у Вергілія сповнені задушевності, оптимізму. Проводиться думка про колообіг життя та його незнищенність. Наприкінці поеми ліричний герой йде дорогою і наступає на череп бика, з якого вилітає бджолиний рій, отже, смерті не існує, є продовження життя.

Наведені приклади відображають античні уявлення про взаємозв'язок людини й природи. Сформульовані у ХХ ст. Б. Коммонером закони екології (а також натурфілософські позиції інших авторів) суголосні концептуальним положенням поеми давньоримського поета та мислителя Лукреція «Про природу речей» (I ст. до н. е.), у якій своєю чергою популяризуються ідеї грецького філософа Епікура.

«Усе пов'язане з усім». Лукрецій доводить що природа складається з матерії й порожнечі, а первісна матерія – з атомів, які рухаються в порожньому й безмежному просторі. За характером атомів і якістю їхнього взаємодії виникають різноманітні тіла: тверді, м'які, рідкі тощо. Автор вибудовує теорію космогонії, пояснюючи походження землі, неба, моря, небесних тіл і живих істот. Він стверджує, що всесвіт безмежний, не має центру, продуктивні сили не володіють свідомістю:

Визнати мусиш

Те, що не має кінця, в який бік би не ширився, всесвіт [3, с. 45].

«Усе мусить кудись діватися». Лукрецій стверджує, що закони матерії вічні та непорушні, ніщо нікуди не зникає і не твориться знову, лише змінює свої форми:

Тож остаточно ніщо, хоча зникне з очей нам, не гине,

Бо одне з одного споконвіків поновляє природа:

Щоб народити щось, – іншої речі їй смерть необхідна [3, с. 32].

Поет говорить про діалектичний зв'язок життя та смерті – ніщо не може народитися у світі без того, щоб щось не померло. Докази цієї тези він ілюструє спостереженнями за природою: краплі дощової води перетворюються в листя дерев, плоди, хлібні зерна, траву, які своєю чергою живлять різні породи тварин і саму людину – за допомогою безперервного колообігу підтримується і відновлюється світове життя.

«Природа знає краще». Природу Лукрецій називає творчою, удатною майстринею, він описує процес поступового розвитку людства й людської культури, з'ясовує питання про походження мови. Філософ накреслює закони еволюції та природного відбору, які пізніше з новим змістом були сформульовані Ч. Дарвіном. Він висловлює глибоку переконаність у тому, що все в природі облаштоване доцільно та гармонійно.

«Нічого не дається даремно». Лукрецій висловлює думку про єдність матерії і про взаємозв'язок тіла, духу (тобто розуму) та душі. Коли помирає тіло людини, помирає й дух та душа, тому людина має бути відповідальною за той світ, у якому вона існує, не сподіваючись на інший. Про це у третій частині поеми Лукреція говорить сама природа:

Так по заслuzі, гадаю, ганьбить нас і лає природа,
Завжди-бо старість під тиском нового відходити мусить;
Так постають одні з одних, весь час обновляючись, речі [3, с. 92].

Давньоримський автор пише про такі смертоносні явища, як землетруси, виверження вулканів, бурі. Ними природа демонструє свою невідпорну перевагу й владу над людиною.

Світова література відображає реалізацію усіх законів Б. Коммонера. Спробуємо підтвердити кожен закон певними тенденціями літературного процесу й загальнокультурного розвитку та проілюструвати відповідними творами світового письменства.

Перший закон екології найбільш надається для філософських паралелей і літературних ілюстрацій. Усвідомлення життя в усіх його проявах як єдиного цілого, а точніше – організованої системи, усі складові якої тісно взаємодіють та взаємозалежать, знайшло вираження в численних світоглядних теоріях і художніх утіленнях. У проєкції на літературу співвідносимо концепції світобудови з реалістичним і романтичним типами мистецького світосприйняття. У першому випадку світобудова розуміється як врегульована на розумних

засадах системи статичних речей і форм, що піддається раціональному пізнанню та тлумаченню, у другому – як жива динамічна єдність, де все взаємодіє у глобальному спонтанному русі.

Ключова відмінність цих концепцій полягає насамперед у трактуванні цілісності та завершеності елементів світобудови, а також загальних принципів взаємодії природи й людини. Для раціонального типу мислення характерне поширення механічних законів на світ живої природи, для інтуїтивного навпаки – впровадження законів життя в неживу природу, і в наслідку її одухотворення.

Формування першого – розумового – типу відбулося в античності, другого – емоційного – в період романтизму. Середньовіччя не сформувало чітких філософських концепцій взаємостосунків людини та природи внаслідок домінування теоцентричного світогляду над антропоцентричним, натомість запропонувало міфологізацію й алегоризацію тваринного (бестіарії) і рослинного («Роман про Троянду») світів.

У творчості поетів-трубадурів, вагантів, мінезингерів спостерігаємо замилювання природою. Пейзаж постає не лише тлом, а й учасником подій у лицарських романах, стихія допомагає добродійним героям та карає нечестивців. У французькому героїчному епосі «Пісня про Роланда»^{*} відтворено яскравий та розмаїтий пейзаж. Природа в поемі випробовує героїв нерівними позиціями в Ронсевальській ущелині; вона допомагає їм – день починається задля початку справедливої битви, ніч – завжди спосіб зупинити бій; природа тужить і плаче за загиблими; сонце зупиняється в небі, щоб ще при світлі дня королівські війська змогли наздогнати й подолати ворога; річка своєю швидкою течією захоплює ворогів й розбиває на підводних каміннях. Природні знаки та сприяння у боротьбі за шляхетну мету знаходить вияв і у пам'ятці давньоруської літератури – «Слові о полку Ігоревім»^{*}.

Романтики запропонували принципово інше ставлення до природи в порівнянні з попередниками, навіть із просвітниками, певні ідеї яких взяли в основу власного світогляду. Розходження полягало насамперед в основоположній zasadі – розумінні суперечностей світу: ворожі розуму для просвітників, для романтиків – джерело руху й натхнення. Позиції опонентів відрізнялися й ставленням до природи. Прорив у природознавстві (зокрема й наукова

революція першої половини XVII ст.) дозволив просвітникам підкорити природу, вмотивувати дії людини стосовно неї, зокрема використання її багатств. Література доби Просвітництва демонструє не тільки «природну людину», але й подає детальні інструкції підкорення стихії, виживання серед первозданної природи. Винахідливий британський моряк зумів прожити на безлюдному острові понад 28 років, розвинувши господарство й навіть запровадивши цивілізацію. Роман Д. Дефо «Життя і незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо»** (1719) став утіленням ідеї невичерпних можливостей людини в підкоренні довкілля, що резонувало з ідеологією раннього капіталізму. Пригасив письменницький запал численних робінзонад Дж. Свіфт близькою, але водночас альтернативною книгою «Мандри Гуллівера»* (1727).

Докорінне переосмислення взаємозв'язків людини й природи відбулося в романтизмі, насамперед завдяки філософським концепціям цілісності та сприйняття частин більшого. Романтичне розуміння поезії як дива, через яке проявляє себе всезагальна єдність буття, яскраво виражене в передромантичних поетичних візіях В. Блейка, геній якого вмів *«бачити світ у зернині піску, / Небо у квітці синій, / В своїй долоні безкрайність усю / І вічність в одній годині»* (переклад К. Шахової).

Трактуючи цілісність як органічну даність, романтики доводили, що фрагменти містять проекцію цілого, а кожен фрагмент має здатність нести інформацію про більше ціле аж до всього життя. Цим принципом керувалися романтики (зокрема німецькі – брати Шлегелі, Новаліс) й у філософській, і в художній практиці. Утвердження фрагмента як самостійного жанру пов'язане з художнім утіленням уявлень романтиків про світовий універсум і загальний взаємозв'язок явищ як часточок буття, про свободу творчості та близькості митця до природньої стихії.

В естетиці романтизму людина розумілася частинкою універсальної світобудови, як і тварина, рослина, мінерал тощо. Порушення законів мирного співіснування викликало незворотні наслідки космічного порядку. Саме таким постає проступок героя «Поєми про Старого Мореплавця» С. Т. Колріджа. Вбивши альбатроса, чоловік накликав біду на весь екіпаж, а в його образі й на людство. Здолати прокляття вдалося тільки після благословення морських гадів, які мають таке ж право на життя, як і все створене Богом / природою на

землі. Зачинателі англійського романтизму, представники «озерної школи» С. Т. Колрідж і В. Вордсворд не тільки порушили тему єдності біосфери, а й піднесли стосунки людини і природи на етичний рівень.

Значний внесок у становленні екологічної свідомості відіграли письменники та мислителі американської літератури того ж періоду. У науковій розвідці про довкілля Б. Коммонер звернувся до постатей саме американської писемності не тільки з огляду на власну національну приналежність, а насамперед через порушені співвітчизниками проблеми. Говорячи про єдину екосферу, дослідник згадує В. Вітмена, який чудово описав «складну павутину зав'язків, що пронизує все життя, і місце в ній людини» у своїх творах [6].

У вищій і загальній школі передбачено вивчення збірки В. Вітмена «Листя трави»* (1855–1891). Окрім того, що ця книга забезпечує наскрізну лінію «Екологічна грамотність і здорове життя», то вона чи не єдина з програми зарубіжної літератури втілює й діяльнісний компонент: «*висвітлює* тему єдиного людства, соціальної та природної рівності всіх форм життя» [5]. Безумовно, що при вивченні творчості В. Вітмена зі здобувачами освіти спеціальності «Українська мова та література. Світова література» необхідно підкреслити цей момент і продумати сценарії вивчення матеріалу зі школярами. Ідея єдності людини з природою набула в «Листі трави» космічного звучання. На образно-художньому рівні почуття органічного взаємозв'язку людей і явищ довкілля виражене поетом за допомогою прийому перетворення ліричного героя в інших людей та предмети.

Глибоке уявлення про взаємозв'язок фізичних властивостей довкілля та істот, що в ньому мешкають, дає, на думку Б. Коммонера, роман Г. Мелвілла «Мобі Дік, або Білий Кит»** (1851). Відмічає еколог і діяльність М. Твена, чия творчість – дивовижне джерело знань про природу Сполучених Штатів, а сам письменник – гострий критик недієздатності відірваної від реальності науки. Ще в 1970-х рр. Б. Коммонер указав на інтегральність мистецтва слова й нової наукової галузі, солідаризуючись із Л. Марксом: «будь-хто знайомий з діяльністю американських письменників-класиків (<...> Купер, Емерсон, Торо, Мелвілл, Вітмен і Марк Твен), напевно, мусить розвинути в собі інтерес до тієї галузі знань, яку недавно навчилися називати екологія» [6, с. 23].

Сказане вкотре доводить, що саме в період романтизму відбулося становлення екологічних проблем світової літератури. Навіть появу терміну на позначення нового художнього методу й стилю пов'язують із романтичним пейзажем, зокрема з образним висловом про романтичні обриси хмар.

Романтизм надав нового звучання неперервній традиції світової пейзажної лірики. Чинна шкільна програма пропонує текстове вивчення поетичних шедеврів Й. В. Гете («Нічна пісня подорожнього»^{*}), Дж. Кітса («Про коника та цвіркуна»^{*}), Г. Гейне («Задзвени із глибини»^{*}), С. Єсеніна («Біла береза»^{**}), А. Фета («Шепіт, ніжний звук зітхання...»^{*}), Ш. Бодлера («Вечорова гармонія»^{*}), П. Верлена («Осіння пісня»^{*}), А. Рембо («Моя циганерія»^{*}), С. Малларме («Квіти»^{**}) та ін.

Сприйняття природи в класичній поезії ґрунтується на образному паралелізмі, зображально-виражальних можливостях слова для передачі навколишньої краси та неперервності вічного руху життя. Якість поезії змінюється з переходом до модерністського світовідчуття. Ш. Бодлер пропонує інше розуміння природи:

Природа – храм живий, де зронюють колони
Бентежні стогони і неясні слова.
Там символів ліси густі, немов трава,
Крізь них людина йде і в них людина тоне
(переклад Д. Павличка).

У символістській творчості взаємостосунки природи і людини ґрунтуються на сугестивній основі, коли стирається межа між станом природи і настроєм людини.

Своєрідне потрактування гармонійної єдності людини з природою виявляється у східній культурі. Для пейзажно-медитативних поезій Мацуо Басьо^{*}, Такубоку^{**}, Лі Бо^{*}, Ду Фу^{*} властивий лаконізм, тонке сприйняття та відтворення краси природи, споглядальність і самозаглиблення, філософічність осягнення гармонії світу.

Окремим виявом першого закону (як і інших трьох) є анімалістична тема, яка виникла ще у фольклорі і реалізовувалася впродовж усього літературного процесу. Образи тварин у межах культури наділялися певними характеристиками та значеннями, які відображали уявлення про навколишній світ і місце людини в системі світобудови. Здавна стосунки людини й тварини відображалися через алегорію, яка передбачала перенесення на людину сталих рис

і характеру представників фауни. На основі алегорії ґрунтуються такі жанрові форми, як казка, байка, притча, сатиричні твори. Алегоричний характер має одна з найдавніших фольклорних збірок – індійська «Панчатантра»*. Певним відходом від літературної традиції стали казки Р. Кіплінга зі збірок «Книга джунглів», «Друга книга джунглів», «Такі собі казки», в яких автор відмовився від конвенційного тлумачення образів тварин та їхніх взаємин із людиною. У казках про Мауглі** вовки, пантера, мудрий ведмідь стають опікунами хлопчика, а сатиричне зображення стосується лише зграї мавп-бандерлогів. Ідея єдності з природою знаходить формулювання у «законі джунглів»: *«Ми однієї крові, ти і я»*. У казках Р. Кіплінга природа – не тільки середовище для існування людини, вона її помічник і вчитель, вона допомагає людині не лише зберегти власне життя, але й повернути втрачені цінності.

Алегоризація не полишає анімалістичний дискурс світової літератури, на кожному її етапі виконуючи інші функції. У притчевій повісті американського письменника Е. Гемінґвея «Старий і море»* (1952) образи тваринного світу втілюють філософські узагальнення про ідеали людського життя, розкривають психологічну сутність особистісних перемог і поразок.

Другий закон екології у формулюванні Б. Коммонера є неформальним перефразуванням фундаментального фізичного закону – матерія не зникає. Промовистим прикладом художнього вираження цього постулату безумовно є вірш Б. І. Антонича «Пісня про незнищенність матерії». За зізнанням самого поета, він продовжив вітменівську традицію возвеличувати природу в найменших її явищах, навіть стеблинах трави. Смерть у розумінні В. Вітмена – тільки етап неперервного життєвого кола, перехід матерії з однієї субстанції в іншу. Поет навіть траву сприймає як *«непідстрижене волосся могил»*, бо *«найменший паросток свідчить, що смерті немає насправді»*, а є череда перевтілень і метаморфоз: *«вічні переходи від одного до другого, від нижчого до вищого»* (переклад Л. Герасимчука).

Закон про перетікання матерії чудово ілюструє процес творення / перетворення, геніально втілений у поемі римського поета Овідія «Метаморфози», основу якої склали давньогрецькі міфи та римські легенди. Спираючись на філософські вчення Епікура та Піфагора, поет замислюється над проблемою вічності життя у всесвіті. Життя вічне завдяки обертанням, герої Овідія зберігають душу, але зміню-

ють матеріальну оболонку, так втілюється не тільки ідея вічності матерії, але й метемпсихозу. Пізніше тема реінкарнації знайде вираз у творах Ч. Діккенса, О. де Бальзака, Дж. Лондона, Дж. Джойса, Р. Баха, Дж. Селінджера, Г. Гессе та ін.

Інше смислове наповнення отримує ідея метаморфози в оповіданні Ф. Кафки «Перевтілення»* (1912). Перетворення героя на комаху відбувається внаслідок екологічної кризи у людських взаєминах.

Фізичний закон трансформації матерії в екологічному контексті унеможлиблює існування сміття. Благородна участь відпрацьованого біологічного матеріалу, який дає початок новій живій формі, коли навіть людина стає поживною речовиною по смерті. Це вічний сюжет світової літератури: міфологічний герой Адоніс померши став квіткою; численні фольклорні балади про вирості з тіл людей рослини; новела Боккаччо про дівчину Ізабеллу, яка виплекала з голови вбитого коханого квітку й поема Дж. Кітса на цей сюжет. Смерть забезпечує нове життя.

У контексті закону *«Усе мусить кудись діватися»* пов'язана з використанням природних ресурсів діяльність людини провокує екологічні проблеми щонайменше у двох напрямках: надлишок відпрацьованих речовин, які невиправдано займають місце й часто шкодять довкіллю; надмірне використання природних ресурсів, внаслідок чого залишаються порожнечі. Через агресивне втручання людини земля виснажується й деформується, планета не встигає заповнювати лакуни й усувати нарости, а часто й не може.

У творах світової літератури, особливо у 2-й половині ХІХ – на початку ХХ ст., порушуються проблеми наслідків споживацької діяльності людини: Дж. Конрад «Серце п'їтьми», Г. Мелвілл «Мобі Дік», Ф. С. Фіцджеральд «Великий Гетсбі», Е. Золя «Жерміналь», Т. Драйзер «Трилогія бажання», оповідання Дж. Лондона про золоту й Б. Гарта про срібну лихоманки та ін. Зауважимо, що згадані письменники не ставили собі за мету загострити екологічні проблеми, але, описуючи дійсність, вони фіксували певний етап становлення капіталізму з пріоритетом економічного збагачення на противагу збереженню природнього середовища. Об'єктивне відображення соціально детермінованого життя в реалізмі з акцентуванням на розвитку промисловості, урбанізації, науки та техніки та формуванням образу героя, здатного підкоряти природу, у ХХ ст. еволюціонувало до апологетики позитивно маркованого капіталізму

в трилогії Айн Ренд «Атлант розправив плечі» (1957). Проблема непридатної землі та води гостро постає у ХХ ст. й особливо на початку ХХІ ст. Сьогодні катастрофічних масштабів набуває невидиме забруднення хімічними речовинами та радіацією.

Третій закон екології, на думку його автора, отримує найбільший спротив, бо піддає сумніву переконаність людини у своїй унікальній компетентності. Очевидно, за допомогою технологій, що постійно розвиваються, людина намагається покращити власне перебування на планеті – забезпечити собі такі продукти харчування, одяг, житло й засоби комунікації, які природа надати не може. Воднораз будь-яка масштабна антропогенна зміна природної системи шкідлива для неї.

Втручання в природу, а головне його наслідки можуть мати запрограмований або випадковий характер. Зокрема, можна викликати ряд випадкових спадкових змін у живих організмах, якщо піддівати їх дії рентгенівського опромінення або гамма-випромінювання, що збільшують частоту мутацій. Еколог вдається до прикладів з органічної хімії. Запровадження органічних речовин, яких немає в природі, але створені й залучені людиною до живої системи, ймовірніше завдасть шкоди. З усіма виведеними штучно сполуками потрібно діяти як з наркотиками в лікувальній практиці: бути дуже обережними. Те саме з миючими засобами, інсектицидами та гербіцидами. Головне застереження Б. Коммонера: невтручання навіть задля удосконалення.

Зарубіжна література містить чимало текстів, що порушують питання технологій та покращення як самої людини, так і її перебування на планеті. При чому можемо виокремити твори, які відображають позитивний або негативний бік такої діяльності.

М. Булгаков у низці своїх творів змодлював фатальні наслідки наукових і медичних експериментів із живими організмами («Собаче серце»*, «Рокові яйця» – обидві повісті 1925). Чи не вперше у світовій літературі проблему відповідальності науки перед суспільством порушив Г. Велс. Втрату контролю над перебігом квазінаукових дослідів і їхні негативні наслідки відображено в його науково-фантастичних романах «Машина часу» (1895), «Острів доктора Моро» (1896), «Невидимець» (1897).

Розвиток цієї та дотичних проблем звучать у творах видатних письменників ХХ ст. К. Чапека «Війна з Саламандрами»** (1936) та С. Лема «Солярис»** (1961).

Програма зарубіжної літератури профільного рівня для 10 класу передбачає вивчення оповідання сучасного китайського письменника, нобелівського лавреата Мо Яня «Геній»* (2010). Це історія талановитого юнака, який наполегливо шукає шляхи захисту від руйнівних землетрусів. В образі Цзян Дачжі втілено гуманістичну сутність і відповідальність дослідника.

Проблема втручання людини у світобудову навіть з метою її пізнання – одна з тем вершинного твору світової літератури поеми Й. В. Гете «Фауст» (1774–1831). Твір вповні виразив пізнавальний темперамент епохи, а в особі доктора – непогамовну жагу наукового пізнання, яка завершилася крахом. Природа оберігає межі знання, людина ж мусить не підкорювати природу, а співпрацювати з нею.

Четвертий екологічний закон виведений автором з економіки й повторює тезу про те, що за все потрібно платити, а то й розплачуватися. Він узагальнює наслідки порушення перших трьох.

На початок ХХ ст. людство продемонструвало нищівне ставлення до природи з одночасним розвитком науково-технічної галузі, що викликало занепокоєння письменників. Застереження звучать у романі-антиутопії О. Гасклі «Прекрасний новий світ»** (1932), циклі фантастичних оповідань Р. Бредбері «Марсіанські хроніки»** (1950).

Прогностичні тексти наукової фантастики останньої чверті ХІХ – першої половини ХХ ст. моделювали картини майбутніх гуманітарних, техногенних й екологічних катастроф.

Сьогодні ми розуміємо, що не тільки маємо відшкодувати все, що взяли у природи, але й потерпати від власної діяльності, яка передбачала позитивні результати, але отримала протилежні. Відкриття радіоактивності змінило хід історії людства й запропонувало не тільки нове потужне джерело енергії, але й призвело до появи ядерної зброї. Трагедія Хіросіми й Нагасакі повторилася згодом у ще страшнішому вияві. Радянський анахронізм «мирний атом» після Чорнобильської аварії поглибив свій оксюморонний зміст.

Однією з перших літературних реакцій на чорнобильську катастрофу стала повість німецької письменниці К. Вольф «Аварія» (1987). Радіаційне забруднення не зупиняється перед кордонами, й катастрофа загрожує цілому світові. Радянська система злочинно приховувала інформацію про техногенну катастрофу. Білоруський письменник Алесь Адамович, чия батьківщина найбільше постраждала від аварії, розгорнув громадську-політичну діяльність у подоланні її

наслідків шляхом розголосу. До двадцятиліття трагедії 2006 р. вийшла його публіцистична книга «...Имя сей звезде Чернобыль».

Чорнобильська тема не перестає тривожити митців, свідченням чого є поява нових текстів належної якості та визнання. Книга-репортаж нобелівської лавреатки С. Алексієвич «Чорнобильська молитва: хроніка майбутнього» (1997) вирізняється проникливим пафосом й залишається однією з найбільш читабельних. Автор резонансного серіалу «Чорнобиль» К. Мейзін зазначив, що багато взяв із книги С. Алексієвич. Документальний трилер «Чорнобиль. Історія катастрофи» А. Гігінбота 2019 р. був визнаний бестселером за версією *New York Times*.

Український діяч екологічного руху, дипломат, лікар і письменник Ю. Щербак говорив про зміну стилю й форми літератури після Чорнобиля в бік документалізму. Можливостей звичних публіцистично-художніх жанрів виявилось замало. Британський спеціаліст з історії ядерної енергетики Е. Лізербарроу впродовж кількох місяців відвідував Прип'ять і Чорнобильську зону та ретельно відновлював події 26 квітня 1986 р. Його книга «Чорнобиль. 01:23:40» (2014) поєднує риси травелога, хроніки та історичної розвідки.

Чорнобиль залишається пунктом зацікавлення науковців, письменників, звичайних обивателів, він став привабливим туристичним об'єктом і в реальності, й віртуально. У березні 2007 р. стартувала серія комп'ютерних ігор *S.T.A.L.K.E.R.*, сюжет якої розгортається в зоні відчуження Чорнобильської АЕС, а гравці мають змогу зіткнутися з численними аномаліями й мутантами. Ідея гри очевидно запозичена з повісті братів Стругацьких «Пікнік на околиці» (1972) та знято за ним фільму А. Тарковського «Сталкер» (1979). І героїв кінострічки, і протагоністів гри притягує не так таємничість зони, як власний психологічно-емоційний стан.

Чорнобиль став точкою відліку іншої літератури, й іншої літературознавчої методології. Авторка монографії «Післячорнобильська бібліотека» Т. Гундорова тлумачить тексти українського постмодернізму як постапокаліптичні й посттравматичні, і дає оцінку науково-технічному відкриттю ХХ ст.: «З одного боку ядерна зброя стає свідченням найбільшої технологічної та раціональної влади людини над природою, а з другого боку вона стає знаком найвишуканішого і найцивілізованішого варварства – тотального людського самознищення» [1, с. 21].

Корпус чорнобильських текстів вкотре актуалізує есхатологічні мотиви у світовому письменстві. У міфології багатьох народів існують міфи про кінець світу, коли природа (Матір-Земля, Велика Богиня, Зевс, християнський Бог) карають людей за зухвалість, погорду, зло і гріх потопами, війнами, моровицями.

Припускаємо, що багатьох відвідувачів Чорнобильського радіаційно-екологічного заповідника цікавить, що сталося з природою після аварії. Офіційне гасло закладу – «Місце, де природа може бути собою» – виправдовує свій зміст: природа лікує сама себе, коли позбувається втручання людини, навіть її присутності, відбувається регенерація. Значне покращення екології зауважили навіть після нетривалого карантину в період пандемії COVID-19.

Висновки. Запропонований підхід доцільний при формуванні екологічних компетентностей у слухачів курсу «Історія зарубіжної літератури» з перспективою впровадження в шкільній практиці. Використання законів Б. Коммонера в аналізі творів світового письменства відкриває нові методологічні шляхи літературознавчих і педагогічних досліджень, зокрема інтегративних підходів у викладанні предметів – література, мова, біологія, географія, фізика, астрономія, хімія, історія. Серед рекомендацій власне літературознавчого характеру – актуалізація таких теоретичних понять, як алегорія, підтекст, філософська й пейзажна лірика, сугестивна й медитативна поезія, жанрові й наджанрові визначення: байка, притча, антиутопія, наукова фантастика тощо.

Передбачено послідовне й систематичне формування екологічних компетентностей впродовж вивчення курсу «Історія зарубіжної літератури» в ЗВО та предмету «Зарубіжна література» в ЗЗСО. Визначальною педагогічною установкою має бути формування екоцентричного екологічного світогляду, в центрі якого – розуміння того, що людина не панує над природою, а є її часткою.

У процесі вивчення зарубіжної літератури здобувачі освіти в середній та вищій школі проходять кілька етапів формування екологічної свідомості:

– емоційно-мотиваційний – емпатична реакція на красу відтвореної в художніх творах природи, емоційне співпереживання трагічним колізіям в екотекстах;

– інформаційно-пізнавальний – отримання нових відомостей про принципи та закономірності функціонування біосфери й місця людини у ній;

- оперативно-діяльнісний – здатність аналізувати художні твори, виокремлюючи в них екологічну проблематику, робити відповідні висновки;
- особистісно-орієнтовний – формування екологічних цінностей, вироблення власних екосоціальних позицій;
- практико-спрямований – участь у природоохоронних заходах, екологічна освіта.

Література

1. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодернізм. Київ: Критика, 2013. 344 с.
2. Закон України «Про повну загальну середню освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
3. Лукрецій. Про природу речей. Київ: Дніпро, 1988. 191 с.
4. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>
5. Освітні програми / Міністерство освіти й науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi>
6. Commoner B. The Closing Circle. Nature, Man, and Technology. New York, 1971. 326 p.
7. Defining Ecocritical Theory and Practice Sixteen Position Papers from the 1994 Western Literature Association Meeting Salt Lake City, Utah-6 October 1994. URL: https://www.asle.org/wp-content/uploads/ASLE_Primer_DefiningEcocrit.pdf (дата звернення: 15.01.2020)
8. Slovic S. The Environment Knows No Borders: Environmental Literature, Public Awareness, and Opportunities for International Collaboration. URL: http://www.nafsa.org/_/File/_/ac08sessions/GS419.pdf (дата звернення: 02.02.2020).

References

1. Hundorova T. *Pisliachornobylska biblioteka. Ukrainskyi literaturnyi postmodernizm* [Post-Chernobyl Library. Ukrainian literary postmodernism]. Kyiv, 2013. 344 p.
2. *Zakon Ukrainy «Pro povnu zahalnu seredniu osvitu»* [Law of Ukraine “On complete general secondary education”]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
3. Lukretsii. *Pro pryrodu rechei* [About the nature of things]. Kyiv, 1988. 191 p.
4. *Nova ukrainska shkola. Kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly* [New Ukrainian school. Conceptual principles of secondary school reform]. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>
5. *Osvitni prohramy / Ministerstvo osvity y nauky Ukrainy* [Educational programs / Ministry of Education and Science of Ukraine]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi>

6. Commoner B. *The Closing Circle. Nature, Man, and Technology*. New York, 1971. 326 p.
7. Defining Ecocritical Theory and Practice Sixteen Position Papers from the 1994 Western Literature Association Meeting Salt Lake City, Utah-6 October 1994. URL: https://www.asle.org/wp-content/uploads/ASLE_Primer_DefiningEcocrit.pdf (15.01.2020)
8. Slovic S. *Ecocriticism: Storytelling, Values, Communication, Contact*. URL: https://www.asle.org/wp-content/uploads/ASLE_Primer_DefiningEcocrit.pdf (02.02.2020).

Tereza Levchuk, Viktoria Sokolova. Ecological Competencies Development in the Course of “History of Foreign Literature”: Methodological Outline. The article elucidates the development of environmental issues in foreign literature, taking into account the content of the relevant disciplines in higher and secondary education institutions. The study substantiates the concepts of ecocriticism and eco-literature, in particular, such varieties of the latter as ecofiction, ecopoetry, non-fiction nature writing as well as natural-philosophical and ecosophical literature. The author offers an innovative approach to the typology of ecotexts and considers them in terms of the conception of the American ecologist B. Commoner: *Everything is connected to everything else; Everything must go somewhere; Nature knows best; There is no such thing as a free lunch*. Any law can be confirmed by a particular trend in the literary process and general cultural development and illustrated with relevant works from world literature. One can find verification of all four of the above-mentioned B. Commoner's laws in Lucretius' poem "On the Nature of Things".

To understand the relationship between a human and nature through the prism of literature, it is essential to correlate the concept of the universe with realistic and romantic types of artistic worldview. The rational type of thinking is characterized by spreading mechanical laws to the world of living nature, while intuitive thinking, on the contrary, implies the application of the laws of life to an inanimate world and, as a consequence, its spiritualization.

B. Commoner's theory is illustrated by the works of foreign authors, in particular, those included in the school curriculum. Among them are J. W. Goethe, A. Saint-Exupery, W. Whitman, H. Melville, R. Kipling, A. Huxley, E. Hemingway, R. Bradbury, Mo Yan and others. In the focus of the case study are the trends in the landscape poetry development and animalistic themes in world literature.

The article determines the stages of ecological competencies development, concentrating on emotional-motivational, information and cognitive, operational and activity-based, personality-oriented, and practice-oriented ones. The application of B. Commoner's laws of ecology in teaching foreign literature opens a new methodological perspective for literary and pedagogical research, in particular, supports an integrative approach to teaching academic disciplines. The suggested approach is appropriate for the formation of environmental competencies of the

students in the course of *History of Foreign Literature* with the further use of the acquired skills and knowledge in their school practice.

Key words: ecology, foreign literature, competencies, natural environment, landscape lyrics, animalistics, B. Commoner.

Левчук Тереза Петрівна – доктор філологічних наук, доцент кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, <https://orcid.org/0000-0002-0277-3280>; tereza.levchuk@eenu.edu.ua

Соколова Вікторія Альбертівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, <https://orcid.org/0000-0002-3682-9406>; sokolovavic@gmail.com